

INHOUD

AAN DE RAND VAN HET LAND	8
--------------------------------	---

1 NAAR HET PLATTELAND (1810-1945)

Miserie lijders, verstotelingen en opstandige naturen	23
De droesem der samenleving	31
De Maatschappij van Weldadigheid	42
Le charlatanisme batave	58
Een urbanist voor een landbouwkolonie	64
De recupereerbare mens	76
In de Kempense Sahara	81
Eigen landlopers eerst	94
De aanklacht van de kippenkweker	103
Met en is weten	113
Een soeplepel in het knoopsgat	123
De Gentse invasie	131
De flater van Pholien	135
Landmijnen, incivieken en een bombardement	142

2 ZEEMANSLEVEN (1946-1993)

Een wild beest in de winter	153
Na het legioen	163
De auto van de volksvertegenwoordiger	170

De doosjes van Leonidas	177
Een teddybeer voor een Franse rocker	185
En maar stoefen en blazen	193
Benidorm retour	202
Een paar dagen naar Marie	209
Aha, Rikske Van Looy!	217
Voetbalsupporters	231
Het leven loopt niet altijd rechtdoor	236

3 PARADIJS VOOR FUTLOZEN (1993-2013) 248

Tegen de tijdgeest	251
Een ontdekking	258
Zwarte Zondag	269
Made in Wortel	277
Blues	285
Een begrafenis	292

EPILOOG: Op zoek naar Fonske	303
------------------------------------	-----

CHRONOLOGIE	308
-------------------	-----

DANKWOORD	310
-----------------	-----

LITERATUUR	312
------------------	-----

ILLUSTRATIEVERANTWOORDING	318
---------------------------------	-----

AAN DE RAND VAN HET LAND

Ik heb het vaak gezegd, maar zeg het al jaren niet meer: ‘Mijn wortels liggen in Wortel.’ Het was altijd al een flauw woordgrapje, en in de loop der jaren moet ik het zelf té flauw zijn gaan vinden. Niet dat er iets niet klopte aan de vaststelling. Ik ben inderdaad opgegroeid in een dorp dat Wortel heet. Mijn ouderlijk huis stond aan het Dorp in Wortel. Na de fusie met het nabijgelegen Hoogstraten ging mijn straat zelfs Worteldorp heten.

Een dorp ver van de rest van de wereld was het toen, aan de Belgisch-Nederlandse grens, verscholen tussen akkers en bossen. Veel bossen, halfweg tussen Antwerpen en Rotterdam. Af en toe haalde Wortel de krant. Verder dan het streeknieuws van de *Gazet van Antwerpen* raakten we evenwel nooit, steeds met artikelen geschreven door de hoofdonderwijzer van het dorpschooltje. De man die een paar keer per jaar in mijn klas over de oorlog kwam vertellen, en zijn betoog steevast opende met de zin, die bijna een staande uitdrukking werd: ‘Je hebt twee soorten mensen. Er zijn mensen die de oorlog hebben meegemaakt en er zijn mensen die de oorlog niet hebben meegemaakt.’

Het Wortel van de jaren 1970 was een dorp van nog geen 1400 inwoners. Toen meester Vanhaute, mijn leraar in de derde klas van de basisschool, een kaart van het dorp achter in het leslokaal ophing, waarop iedereen mocht aanduiden waar hij of zij precies woonde, bleek het om niet meer dan een tiental straten te gaan. Een paar jaar later zouden verkavelingen en nieuwbouwwijken als spinnenwebben de overzichtskaart van meester Vanhaute veel ingewikkelder komen maken. Maar op dat moment regeerde de duidelijkheid nog. Ik dacht nog in straten, later zou ik in wijken gaan denken.

Wortel was een dorp van boeren, bouwvakkers en gevangenisbewakers. De boeren woonden meestal buiten het dorp, hun kinderen schreven hun namen op de rand van de kaart van meester Vanhaute. De bouwvakkers werkten vooral voor het bedrijf dat indertijd gesticht

In het album Vogelvrij uit 1987 laten tekenaar Ron Van Riet en scenarist Marck Meul, medewerkers van de tekenstudio van Willy Vandersteen, ook de landlopers-striphelden Robert en Bertrand in Wortel-Kolonie belanden.

was door mijn overgrootvader, en dat drie generaties later - halverwege de jaren 1980 - kopje-onder zou gaan in de zoveelste crisis in de sector. En de bewakers (*bewaarders*, zegden ze zelf), die werkten in een van de drie gevangnissen die rond het dorp lagen: Hoogstraten, Wortel en Merksplas.

De gevangenis van Wortel stond ook op de kaart van meester Vanhaute. 'Kolonie' schreef hij in grote drukletters op de kaart. De dorps-

bewoners spraken het uit met het accent op de laatste lettergreep (*ko-lo-nié*), en wisten precies wat dat wilde zeggen. De kolonie was een gigantische groene long, die zich in het noorden tegen het dorp aanschurkte. Honderden hectares bossen en weilanden, onderhouden door de landlopers die opgesloten zaten in het witte gevangenisgebouw dat in het midden van al dat fraais lag. Vagebonden waren het, door de oudere inwoners van het dorp *colons* genoemd. Armoezaaiers, sukkelaars die anders wellicht op straat zouden leven in een of andere grootstad, leerde ik als kind. Daarom woonden ze bij ons in het dorp, in de kolonie. Hier kregen ze kost en inwoning, in ruil hielpen ze bij het onderhoud van de bossen, werkten ze op de weilanden en in de vele ateliers en werkhuizen. Ze werden ook betaald, en als ze een tijd gewerkt hadden en genoeg geld verdiend hadden om hun leven opnieuw zelf in handen te kunnen nemen, mochten ze vertrekken. Al kwamen de meesten snel terug naar de kolonie.

Sommigen van hen kende ik. Wanneer ik op woensdagmiddag met vriendjes kampen ging bouwen in de bossen, kwamen we de landlopers tegen. Veel meer dan een gemompelde groet kwam er van hun kant niet, waarbij de meesten hun sigaretje zelfs niet uit de mond haalden. Ik zwaaide vanop mijn versleten fiets, die al drie generaties meeging. Zij droegen hun blauwe truien, met daarop twee witte strepen. Hun uniform. Met altijd wel een bewaker in de buurt, al leek die niet bepaald bang voor spectaculaire ontsnappingen, want hij stond meestal ontspannen wat met de *colons* te praten. Wortel-Kolonie was een gevangenis, maar geen gevangenis zoals ik die kende uit de films. Daar was het allemaal wat te gemoedelijk voor. Wanneer ik op een hete zomerdag op het domein ging zwemmen in Bootjesven, een ondiepe plas met brak water in het midden van de bossen, gaf ik net als de andere kinderen uit het dorp mijn portefeuille in bewaring bij de landloper die de hele zomer als opzichter het ven in de gaten moest houden. Hij bewaakte die portefeuilles als waren het zijn persoonlijke bezittingen.

Het Bootjesven, midden in het domein van Wortel-Kolonie, werd door de plaatselijke bevolking gebruikt als zwem- en roeivijver. In de winter wordt er nog steeds geschaatst.

Alleen vriendjes van een paar dorpen verderop keken weleens verbaasd. ‘Zijn jullie niet bang?’ vroegen ze. ‘Dat zijn toch gevangenen? Zijn ze dan niet gevaarlijk?’ ‘Nee hoor’, stelde ik hen gerust. ‘Dat zijn landlopers. Die zijn niet gevaarlijk.’ Hoe ze daar beland waren, wist ik toen nog niet. Ik hoorde weleens verhalen waaien over hoe ze maandenlang op de kolonie werkten, hun karige zakgeld opspaalden, om dan eens in de zoveel tijd naar de grote stad te trekken. Om te zuipen in de kroegen, werd dan gezegd, hun vrienden te bezoeken en naar *de miekes* te gaan - de vrouwen van het Antwerpse Schipperskwartier. Al kon ik me nog niet meteen voorstellen wat dat laatste precies inhield. Als hun geld op was, strompelden de landlopers vervolgens naar het dichtstbijzijnde politiekantoor, sliepen daar hun roes uit, en werden door de politie terug naar Wortel gebracht. Zo eenvoudig was dat. Daar liepen ze dan weer een paar maanden in de pas in wat voluit de rijkswelddadigheidskolonie heette.

Wortel was niet alleen. Ook Merksplas had zijn kolonie - amper een paar kilometer verderop. Eveneens een groot domein, met veel bossen, weiden en een gevangenis. Een veel grotere gevangenis dan die van Wortel, waar niet alleen landlopers verbleven, maar ook reguliere gevangenen (veroordeeld voor misdaden die ze hadden gepleegd) en geïnterneerden (die in Nederland tbs'ers heten). Was het toeval, vroeg ik me toen ik ouder werd weleens af, dat de Belgische samenleving haar verschoppelingen wegstoppte aan de rand van het land? Wellicht niet. Veel meer gedachten wijdde ik er niet aan. De landlopers behoorden tot het landschap van mijn jeugd, ze maakten als vanzelfsprekend deel uit van mijn horizon. Pas toen ze bijna allemaal weg waren, besepte ik dat ze er altijd waren geweest. En dat dat iets bijzonders was.

Eind jaren 1980 hoorde ik voor het eerst spreken over een mogelijke afschaffing van de wet op de landloperij. Onder druk van Europa werd het strafwetboek aangepast: landloperij was voortaan niet meer strafbaar. Voordat iemand de vraag had kunnen stellen of de kolonies niet bewaard konden blijven in een aangepaste vorm, waren ze al afgeschaft. Het ministerie van Justitie zag in Wortel en Merksplas

een oplossing voor het nijpende cellentekort in de Belgische gevangenen. Temeer omdat er op dat moment ook nog honderden buitenlanders zonder papieren moesten worden opgevangen. De landlopers werd de wacht aangezegd. Als het aan de overheid lag, konden ze niet snel genoeg vertrekken.

Brak de revolutie los? Werd in heel het land geprotesteerd tegen het lot van een groep armen zonder veel weerstand? De onverschilligheid regeerde. Zelfs in Wortel en Merksplas. Ja, ik heb indertijd ook betoogd. Er kwam een ‘Mars op Wortel-Kolonie’, waarbij de in Wortel geboren zanger Guido Belcanto de ‘Wortel-Kolonie Blues’ kwam zingen. Meer dan 250 mensen stapten er niet mee op, misschien 300. In de eerste plaats mensen uit Wortel en Merksplas. We betoogden bovendien vooral voor het behoud van de twee domeinen rond de kolonies. Voor die groene long van meer dan 1000 hectare. Voor de landlopers deden ook wij niets, maar dat realiseerde ik me pas zoveel jaren later. De twee domeinen werden gered, dat wel.

In de jaren daarna kwam ik sommigen van hen nog weleens tegen. Ze hadden de kolonie verlaten, het uitdoofscenario daar bood hen geen toekomst. Ze kregen elke maand een OCMW-uitkering (die ze vaak binnen de week hadden opgesoupeerd, want geld beheren vonden ze erg moeilijk) en velen van hen belandden in het sukkelstraatje. ‘Ik heb iets *gepikt*, jongen’, vertelde een van hen me beschaamd toen ik hem een jaar of vijf later tegenkwam op de trappen van het Turnhoutse gerechtshof. Ik was toen ‘jongste reporter’ op de redactie van een regionale krant en moest verslag uitbrengen van wat er zich allemaal voor de Turnhoutse correctionele rechtbank afspeelde. ‘Ik had geen geld meer. Een stommitieit.’ Hij bleek toen hij werd aangehouden ook op een gestolen fiets rond te rijden. ‘Hoe kon ik anders thuis raken?’ Thuis, dat was een kamer met een bed, een stoel en stromend water.

Een deel van de voormalige koloniebewoners herpakte zich en bouwde een min of meer geregeld leven uit, sommigen belandden (soms voor even, soms voor langere tijd) in een onthaalhuis, een ander deel eindigde op straat. Sommigen van hen leven daar nog.

*Eric Blair trad voor zijn debuut *Down and Out in Paris and London* in de voetsporen van de Amerikaanse schrijver Jack London.*

In 1933 debuteerde de jonge Brit Eric Blair met het boek *Down and Out in Paris and London* (vertaald als *Aan de grond in Londen en Parijs*), waarin hij verslag deed van zijn jaren als landloper in zowel de Franse als de Britse hoofdstad. Tussen 1927 en 1932 leefde hij maandenlang als dakloze tussen de mannen die als het uitschot van de maatschappij beschouwd werden. Hij werkte als afwasser in Franse restaurants en cafés, verbleef in volkslogementen, op spotgoedkope kamers en in opvangcentra van het Leger des Heils. Hij probeerde als dakloze genoeg geld en vooral eten te vergaren om het hoofd boven

water te houden. Blair koos resoluut voor een bestaan aan de zelfkant van de maatschappij, in de achterbuurten en de kelderkamers van de grote steden. Een bestaan waarin het niet om moraal of waardigheid ging, wel om overleven. Hij had vijf jaar deel uitgemaakt van de Britse koloniale politie in Birma, en zou zich daar lang schuldig over blijven voelen.' Ik was me bewust van het enorme schuldgevoel dat ik kwijt moest zien te raken', schreef hij daar later over. 'Ik veronderstel dat dat overdreven klinkt, maar als je gedurende vijf jaar een job uitoefent waar je een grondige hekel aan hebt, zou je het wellicht ook zo aanvoelen. Ik had alles teruggebracht tot de simpele theorie dat de onderdrukten altijd gelijk hebben en de onderdrukkers altijd ongelijk; een dwaling, maar het natuurlijke resultaat van zelf een van de onderdrukkers te zijn. Ik voelde dat ik niet alleen aan het imperialisme moest ontsnappen, maar ook aan elke andere vorm van heerschappij van de ene mens over de andere. Ik wilde onderduiken, verdwijnen tussen de onderdrukten, een van hen zijn en aan hun zijde staan in het gevecht met de tirannie.'

Blair had het voltooid manuscript eerst naar de twee belangrijkste Britse literaire uitgeverij van het moment gestuurd. Allebei wezen ze het boek af. De dichter T.S. Eliot, die als redacteur voor uitgeverij Faber & Faber werkte, liet weten het boek erg interessant te vinden. Hij zou het evenwel niet uitgeven. Het leek hem een hachelijke onderneming voor een uitgeverij. Het onderwerp lag commercieel nogal moeilijk, dacht hij. Uiteindelijk werd het boek door een jonge Londense uitgeverij op de markt gebracht. Op het laatste nippertje besliste Blair het boek onder een pseudoniem te laten verschijnen, om zijn reputatie niet op het spel te zetten. En als het boek toch een onverhoopt succes zou worden, kon hij het pseudoniem altijd blijven gebruiken. Dat gebeurde, en ook zijn meesterwerken *1984* en *Animal Farm (Boerderij der dieren)* verschenen later onder het pseudoniem George Orwell, de naam waarmee Blair de geschiedenis in zou gaan.

Orwell was natuurlijk niet de eerste die over de zelfkant schreef. Er was Charles Dickens geweest, het grote icoon van de Britse literatuur in de negentiende eeuw, die zijn grote romans in de regel

in achterbuurten en aan de onderkant van de samenleving situeerde. (En die ook allerhande hulpprogramma's, onder andere voor jonge vrouwen, financieerde.) In de jaren 1920 was er in Duitsland zelfs sprake van een kleine vagebondenrage. Dat had dan relatief weinig te maken met de reportages die schrijvers-journalisten als Egon Erwin Kisch en Joseph Roth schreven over de allerarmsten en hun levensomstandigheden, maar wel met de inspanningen van schrijvers als Gregor Gog en Rudolf Geist, die organisaties als de Liga der Heimatlosen oprichtten, en in 1929 zowaar een groot 'Vagabunden-Kongress' inrichtten, waar boodschappen van schrijvers als Maxim Gorki en Knut Hamsun werden voorgelezen, en waar Geist zelf een vlammen-de toespraak tot de verzamelde landlopers en sympathisanten richtte: 'Wij, vagebonden, wereldwandelaars, hebben het gewaagd vrij te zijn, en we zullen het ons hele verdere leven blijven wagen! Wij erkennen het keurslijf niet dat ons naar de oorlog wil drijven, dat onze levenskracht wil uitbuiten en ruïneren, dat onze wereld wil begrenzen.' En er was natuurlijk ook Charles Chaplin, wiens bekendste filmpersonage *The Tramp* voortkwam uit wat Chaplin in zijn kinderjaren in de onderbuik van Londen had gezien.

George Orwell haalde zijn inspiratie dan weer in de eerste plaats bij Jack London, de Amerikaanse schrijver van avonturenromans, die in 1902 bij de armen van Londen kwam leven en er een jaar later de lange reportage *The People of the Abyss* ('De mensen uit de afgrond') over schreef. London wilde de andere kant van het glorieuze Britse Rijk laten zien. Zijn opzet stond haaks op een courante praktijk in het Londen van die dagen, een fenomeen dat de geschiedenis zou ingaan als *slumming*. Mensen uit de bovenste lagen van de samenleving, uit de *upper classes*, trokken daarbij op toeristische expeditie naar Londense wijken als Whitechapel en Shoreditch, om de armen te bekijken. Niet iedereen had slechte bedoelingen, maar vaak leek het op aapjes kijken in de achterbuurten. London wilde laten zien wat er écht gebeurde bij de mensen die niets hadden en die elke dag moesten vechten voor hun bestaan.

Dertig jaar later wilde Orwell verdergaan waar London was gestopt. Hij leefde echt in armoede, had geen geld achter de hand en deelde dag en nacht het lot van de Franse en Britse vagebonden. Zijn boek werd uiteindelijk ook veel beter dan dat van London. Het is een lucide, bij momenten ontroerend verslag van een verblijf aan de onderkant van de samenleving, dat voortgestuwd wordt door het sociale engagement van de schrijver.

Wat het bijzonder interessant maakt, is dat Orwell ook een oplossing voorstelt voor het probleem van de landloperij. Hij vertrekt daarbij van de situatie die hij in met name Engeland aantreft. Zwervers en vagebonden zijn niet gevaarlijk, zoals vaak wordt gedacht, zegt Orwell. ‘Als ze het wel waren, zouden ze dienovereenkomstig behandeld worden. Een asiel voor daklozen herbergt dikwijls wel zo’n honderd zwervers per nacht en deze staan onder toezicht van ten hoogste drie portiers.’ Daarnaast gaat hij in op de voortdurende zoektocht naar eten, op de eenzaamheid van de zwerver, op de drankzucht en op de moeilijkheden die vagebonden hebben om met vrouwen in contact te komen. ‘Zwervers hebben in de eerste plaats geen contact met vrouwen omdat er zeer weinig vrouwen bestaan die op hun maatschappelijk niveau leven.’

Tot slot wijst hij op het naar zijn aanvoelen grootste probleem: het gedwongen nietsdoen. ‘Onze wetten op de landloperij zitten zo in elkaar dat wanneer hij niet langs de weg loopt hij in een cel zit, of tussentijds op de grond ligt te wachten tot het nachtasiel opengaat. Het is duidelijk dat dit een trieste, demoraliserende manier van leven is’. Orwells besluit: ‘Zijn leven is ongelofelijk onaangenaam en totaal doelloos. (...) Een waardelozer bestaan is niet denkbaar.’

De centrale vraag is hoe je die mensen opnieuw zelfrespect geeft, vindt hij. Wat een zwerver nodig heeft, is ‘werk waarvan hij de vruchten kan plukken’. En hij stelt de armenhuizen voor om met boerderijen of moestuinen te beginnen. ‘Waarom geeft men ze niet behoorlijk te eten en waarom wordt er niet gezorgd dat ze tenminste een deel van hun eigen voedsel kunnen verbouwen?’ Hij formuleert een

vermetel plan, waar - zegt hij er meteen bij - bezwaren aan verbonden zijn. 'Wanneer de zwerver voor het armenhuis arbeid betekende en het armenhuis betekende voor hem behoorlijk voedsel, dan zou de zaak anders komen te liggen. De armenhuizen zouden zich ontwikkelen tot instellingen die zich gedeeltelijk zelf konden bedruipen en de zwervers zouden zich, al naar de behoefte, op deze of gene plaats voor langere tijd kunnen vestigen en niet langer zwervers zijn. Ze zouden iets doen dat een zeker nut heeft, behoorlijk te eten krijgen, en een gesetteld leven leiden. En mocht dit plan goed functioneren, dan zouden de zwervers misschien langzamerhand het stigma van paupers kwijtraken en kunnen trouwen en als fatsoenlijke mensen in de maatschappij opgenomen worden.'

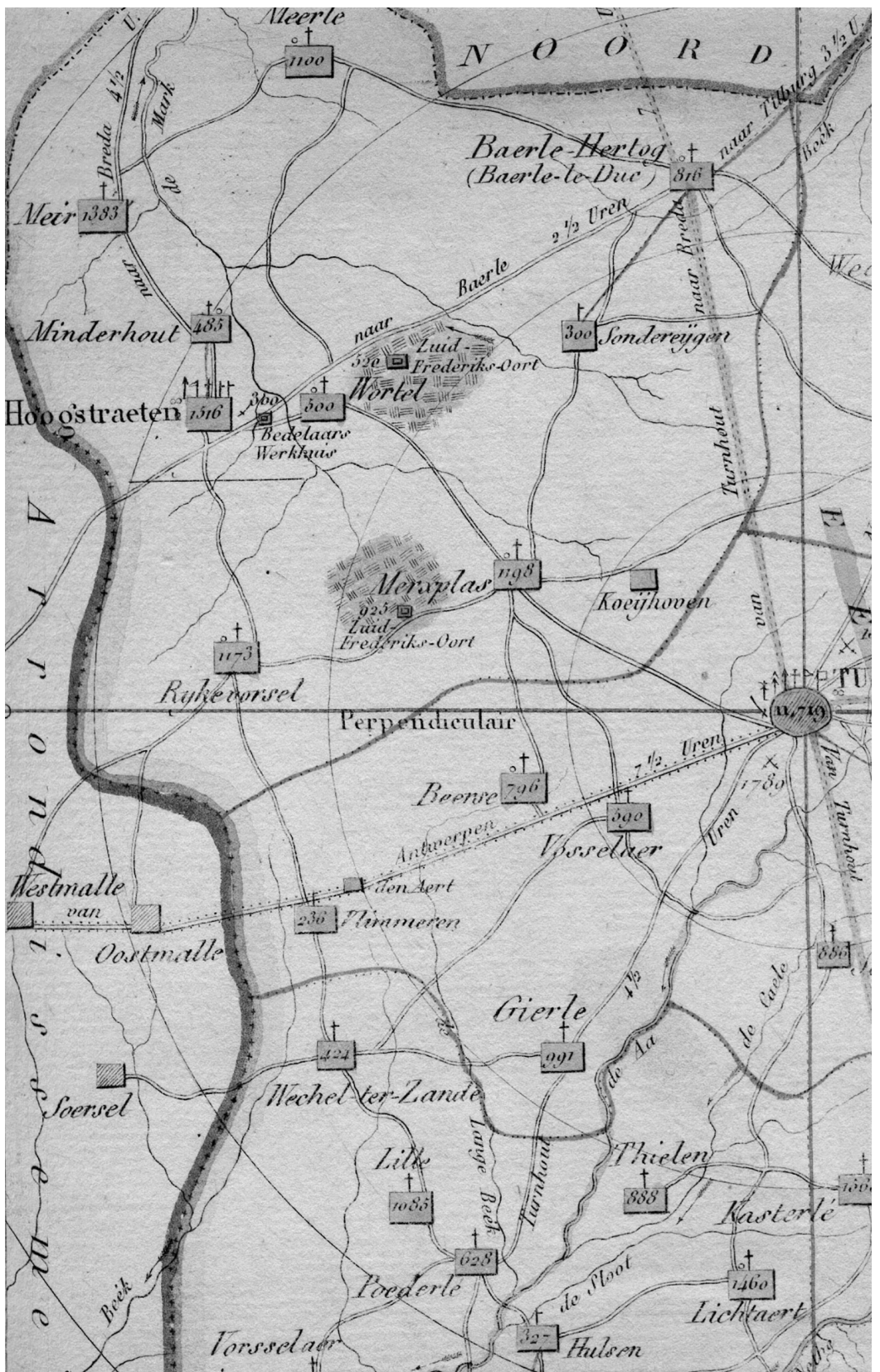
Toen ik het boek van Orwell voor het eerst las, bestond de rijkswel-dadigheidskolonie in mijn geboortedorp allang niet meer. Er staat nu al jaren een flink uit de kluiten gewassen gevangenis, pas nog uitgebreid met een nieuwe vleugel, waar honderden 'gewone' gedetineerden hun dagen slijten. De gebouwen van de landloperskolonie - de binnen-plaats en de gebouwen errond zijn ondertussen beschermd - liggen binnen de omheining van de gevangenis, maar lijken niet echt veilig genoeg voor een penitentiaire instelling. Alleen al daardoor zijn ze wellicht onbruikbaar. De vleugel van de gevangenis van Merksplas waar indertijd de landlopers resideerden, is ondertussen omgevormd tot het roemruchte Centrum voor Illegalen van Merksplas, waar illegalen en uitgeprocedeerde asielzoekers op hun uitzetting wachten, en dat veel vaker het nieuws haalt dan de landloperskolonie ooit heeft gedaan. In Merksplas overleed de laatste landloper in 2013, in Wortel verblijft er nog een drietal. De laatsten van een uitstervende groep die de zekerheid van de kolonies nooit heeft willen opgeven, de uitlopers van een uitdoofscenario.

Toch vroeg ik me af of wat Orwell in *Down and Out in Paris and London* voorstelde, niet heel dicht lag bij wat er indertijd in de kolonies van Merksplas en Wortel gebeurde. Er was eten voor de vagebonden en beschutting tegen weer en wind, ze werkten er in ateliers, op de boerderij van de Kolonie, en zelfs in de administratie van de

instelling. Samen vormden ze een kleine wereld die helemaal op zichzelf draaide, een besloten, kleinschalige maatschappij waarbinnen ze allemaal, naar godsvrucht en vermogen, hun eigen taken opnamen en een eigen plaats hadden. Sommigen van hen bleven er decennialang terugkomen, anderen kwamen één keer. Iedereen was welkom. Wie langer wilde blijven, ook nadat hij genoeg geld verdiend had om zijn vrijlating aan te kunnen vragen, kon dat.

Ja, de twee instellingen vielen onder het ministerie van Justitie. Het was wellicht geen goede zaak dat de landlopers eerst via de politie en de rechter moesten passeren vooraleer ze in Wortel of Merksplas terecht konden. Toen de landloperij - geheel terecht overigens - uit het strafwetboek werd gehaald, verloren ook de kolonies hun bestaansrecht. Waarom werden de kolonies niet gewoon van het ministerie van Justitie naar dat van Sociale Zaken overgeheveld, vraag ik me sindsdien af. Of is mijn voorstelling van het leven in de kolonies te mooi, te rooskleurig? Te romantisch misschien?

Ik besluit terug te keren naar het landschap van mijn jeugd.

NAAR HET PLATTELAND

1810-1945

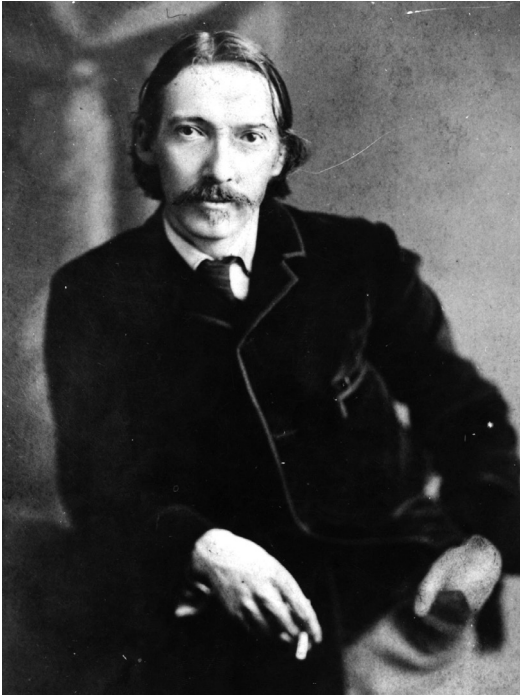
O dat was mij de heerlijke tijd waarin de feodale heren niet eens hun naam konden schrijven, maar in hun versterkte kastelen en kloosters valputten en folterkelders hadden, en een nar, en minnezangers die in verzen de daden hunner heren verheerlijkten...

o dat was mij eveneens de tijd waarin ge geen 5 stappen kondt doen of ge liept tegen een abdij binnen wier muren men vrat en dronk om bij te barsten, en waar men om de tijd dood te krijgen in dikke boeken het leven van de heilige bimbombardus beschreef en met veelkleurige prenten versierde... en waarin de vette paap ofte meneer de paster u verplichten kon van op bedevaart te trekken naar dingen-in-spanje - gelijk men u nu op bedevaart kan sturen naar de concentratiekampen, naar cayënne of naar siberië of naar merxplas.

LOUIS PAUL BOON,
Wapenbroeders (1950)

MISERIELIJDERS, VERSTOTELINGEN EN OPSTANDIGE NATUREN

Eind augustus 1876 stappen twee jonge Schotten door Antwerpen. Duidelijk niet met de bedoeling er lang te blijven. Ze hebben twee kano's bij zich, die ze de Cigarette en de Arethusa hebben gedoopt, en waarmee ze een lange reis over de Belgische en Franse binnenwateren willen ondernemen. Wanneer ze met de twee bootjes aan de dokken van de Antwerpse haven komen aanzetten, hebben ze veel bekijks. Kinderen volgen hen tot aan de Schelde, en zelfs de dokwerkers lijken gecharmeerd door de kleine, wendbare bootjes die de twee Britten bij zich hebben. Walter Simpson en zijn vriend Robert Louis Stevenson hebben geen tijd te verliezen. Ze laden het beetje bagage dat ze hebben

*Robert Louis Stevenson:
de jonge schrijver vloog achter
de tralies voor landloperij.*

in hun bootjes en vertrekken. De eerste dag al, die 25ste augustus, hopen ze tot in Boom te raken.

Langs de Schelde en de Rupel naderen ze erg snel hun bestemming en zien ze de steenbakkerijen van Boom op de rechteroever van de rivier dichterbij komen. ‘De linkeroever was nog groen en landelijk,’ aldus Stevenson, ‘met dreven langs de dijk, en hier en daar een trap voor de veerboot, waar misschien een vrouw zat met haar ellebogen op de knieën, of een oude heer met een wandelstok en een zilveren bril. Maar de rook en de armoede van Boom en zijn steenbakkerijen kwamen elke minuut dichterbij, tot een grote kerk met een klok en een houten brug over de rivier het centrum van de stad aangaven.’

Die stad valt een beetje tegen, schrijft Stevenson. ‘Boom is geen mooie plek, en is slechts om één reden merkwaardig: dat de meeste inwoners de vaste overtuiging zijn toegedaan dat ze Engels kunnen spreken, wat door de feiten niet gestaafd wordt. Het leidt tot een zekere mistigheid in de gesprekken.’ Voor het geserveerde eten kan hij ook al weinig begrip opbrengen. ‘Het voedsel had, zoals gewoonlijk in België, iets ondefinieerbaars en toevalligs; het is mij inderdaad nooit gelukt om bij dat charmante volk iets te ontdekken dat op een maal lijkt; zij schijnen de hele dag door te knabbelen en lichtzinnig met levensmiddelen om te springen, op amateuristische wijze: ze zouden wel willen dat het Frans was, het is waarlijk Duits, en het hangt vaagweg tussen de twee in.’

Simpson en Stevenson willen de volgende weken een tocht van meer dan driehonderd kilometer ondernemen. Bij wijze van amusement en verstrooiing vooral, al heeft Stevenson ook andere bedoelingen. Hij wil een reisverslag schrijven, en dat bij uitgevers aanbieden. De 25-jarige ingenieurszoon wil een literaire carrière uitbouwen, en schrijft op 9 september, als ze al een week door de regen roeien, aan zijn moeder: ‘Ik weet niet of ik het zou hebben volgehouden zoals ik het tot nog toe gedaan heb als het niet om professionele doeleinden was; want een gemakkelijk boek kan hierover worden geschreven, makkelijk te verkopen ook, zonder dat er al te veel denkwerk aan te pas komt’.

Dat boek zal hij twee jaar later schrijven, *An Inland Voyage*, met-

een het begin van een literaire carrière die in de volgende tien jaar nog klassiekers als *Treasure Island* (*Schateiland*) en *The Strange Case of Dr. Jekyll and Mr. Hyde* (*De zonderlinge geschiedenis van Dr. Jekyll en Mr. Hyde*) zal opleveren. In *An Inland Voyage* doet Stevenson het onderhoudende relaas van hun tocht langs Willebroek en Brussel, en van een verbroedering met Belgische kanovaarders. ‘Ik vraag me af of de Franse hugenoten, nadat zij het Kanaal waren overgestoken om hun rampspoed te ontvluchten, even hartelijk door Engelse protestanten werden begroet. Maar tenslotte, welke godsdienst bindt de mensen zo sterk als een gemeenschappelijke sport?’

In Brussel besluiten Simpson en Stevenson om de trein naar het Franse Maubeuge te nemen, want de 55 sluizen tussen Brussel en Charleroi schrikken hen af. Vanaf Maubeuge gaan de kano’s opnieuw te water, schrijft Stevenson, terwijl aanhoudend regenweer hen parten speelt. In Pontoise, diep in Frankrijk, loopt hun tocht uiteindelijk ten einde. Het is welletjes (en vooral heel nat) geweest.

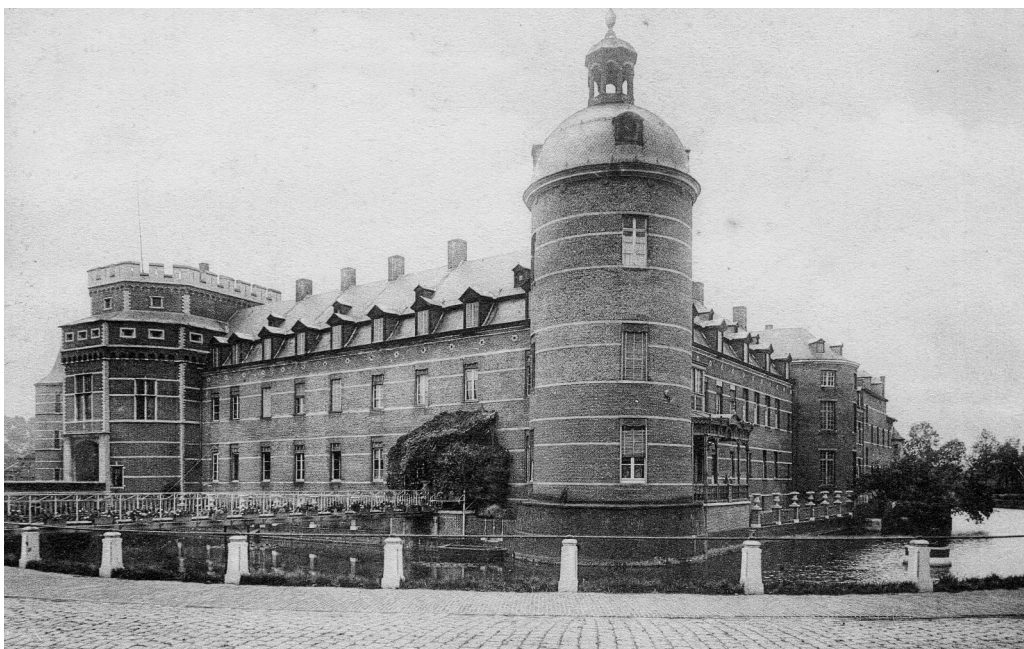
Tien jaar na de eerste publicatie van het boek voegt Stevenson nog een epiloog toe aan het boek. Daarin wandelen Simpson en Stevenson verder het zuiden in. Een tocht die een definitief einde kent in Châtillon-sur-Loire. Op het moment dat Stevenson dat dorp binnenwandelt, wordt hij aangesproken door een agent. ‘*Monsieur est voyageur?*’ wil die weten. Is meneer op reis? ‘Daar lijkt het wel op’, antwoordt Stevenson. ‘Zijn uw papieren in orde?’ vraagt de agent daarop. Stevenson geeft toe die niet bij zich te hebben, en wordt fluks meegenomen naar het commissariaat. De commissaris voor wie de jonge Schot zijn opwachting moet maken, wil niet geloven dat hij een Brit is en vreest aanvankelijk met een Duitse spion van doen te hebben (de Duits-Franse oorlog van 1870 ligt nog vers in het geheugen). Wanneer bij het doorzoeken van zijn bagage blijkt dat Stevenson een bundel rondelen van de middeleeuwse dichter Charles d’Orléans bij zich draagt, begint het de commissaris te dagen: ‘*Eh bien, je vais vous dire ce que vous êtes. Vous êtes Allemand et vous venez chanter à la foire.*’ Ik zal u zeggen wat u bent. U bent een Duitser en u komt hier op de kermis zingen. Stevenson levert nog wat weerwerk (genre ‘ik kan niet zingen’,

of ook ‘de rondelen van Charles d’Orléans vallen niet te zingen’). De commissaris is onverbiddelijk: *‘Enfin, il faut en finir.’* Robert Louis Stevenson, een van de grootste Britse schrijvers van de negentiende eeuw, vliegt achter de tralies. Als vagebond.

Uiteindelijk zal Stevenson snel uit de cel raken, wanneer het iedereen begint te dagen dat het om een misverstand gaat. Maar dat hij wordt opgepakt is een goed voorbeeld van de wet op landloperij zoals die in de negentiende eeuw ongeveer overal in Europa vorm krijgt. Wie geen papieren heeft (of geen geld), is strafbaar en wordt het best zo snel mogelijk van de straat geplukt. Zo iemand is niet alleen arm, hij is ook (en vooral) gevaarlijk. Zelfs als hij niet voor Duitsland spiooneert. Dat is in Frankrijk zo, zoals Stevenson mag ondervinden, maar ook in de rest van het oude continent.

Dat heeft alles te maken met de veranderende visie op armoede en armoedebestrijding in de achttiende en negentiende eeuw. ‘Armoedebestrijding en de zorg voor behoeftigen is iets dat niet van de ene dag op de andere verandert’, zegt Karel Govaerts van het Gevangenis­museum, dat gevestigd is in de kelder van de voormalige kapel van de kolonie van Merksplas. Govaerts hield zich de voorbije jaren uitvoerig bezig met de geschiedenis van de landloperij en de armoedebestrijding, en bereidt een boek voor over de geschiedenis van de gevangenis van Merksplas. ‘Het volgt de veranderingen in de rest van de maatschappij. De manier waarop een maatschappij naar armen en behoeftigen kijkt, verandert slechts geleidelijk. Aanvankelijk ging het enkel om liefdadigheid en was het vooral een kerkelijke aangelegenheid, die vanuit de basis georganiseerd werd. Dat wil zeggen: de zorg en de hulpverlening gebeurden door mensen die in dezelfde gemeenschap leefden, binnen dezelfde parochie, in hetzelfde dorp. Dat verschoof in de loop der eeuwen, de staat nam die rol steeds meer over en ging de armenzorg van bovenuit organiseren en zelfs opleggen. Omdat er zoveel armen waren, volstond het niet meer om dat binnen de eigen gemeenschap te organiseren. De eerste benadering zou je bottom-up kunnen noemen, de tweede top-down.’

In de middeleeuwen wordt nog het onderscheid gemaakt tussen een bedelaar en een landloper. Een bedelaar is op dat moment iemand

Het Hoogstraatse bedelaarsgesticht vond vanaf juli 1810 onderdak in het Gelmelslot, het voormalige kasteel van de graven van Hoogstraten.

De Antwerpse volksschrijver Amand de Lattin schreef uitvoerig over de populatie van de instelling in Hoogstraten. De jonge tekenaar en illustrator Willy Vandersteen tekende de cover voor zijn boek, dat in 1944 verscheen.

uit het eigen dorp, die wat tegenslag heeft gehad en in de mate van het mogelijke door zijn eigen gemeenschap wordt opgevangen. Een landloper is een vreemdeling, iemand die men niet kent. Hij komt uit een ander dorp en trekt steeds verder rond om zijn kostje bij mekaar te scharrelen. In de loop der jaren worden de termen steeds meer door elkaar gebruikt. Een ander, soortgelijk onderscheid komt daarvoor in de plaats: dat tussen ‘armen die niet willen werken en lui zijn’ en ‘armen die niet kunnen werken, omdat ze veel tegenslag hebben gehad’. Het zal eeuwen later nog steeds worden gehanteerd wanneer het om de opvang van landlopers gaat.

Karel Govaerts: ‘In eerste instantie probeerde men het probleem op te lossen door de landlopers weg te jagen, te verstoten en te verbannen. Aan het einde van de middeleeuwen begon men te beseffen dat dit het probleem niet oploste. Het probleem werd alleen verplaatst. Tijdens de verlichting begon men zich af te vragen waarom iemand in de landloperij sukkelde. Men kwam toen tot het besluit dat landlopers vooral te lui waren om te werken. Dat was de perceptie. De kracht van de verlichting was dat ze voor elk probleem oplossingen probeerde te vinden. Ook in dit geval. Als die mensen echt te lui waren om te werken, dan moesten we hen leren werken. Dat betekende: dwangarbeid,

waarvoor tuchthuizen werden opgericht. Eerst deden steden dat. Met als gevolg dat de landlopers vervolgens vooral naar de steden trokken waar géén tuchthuizen waren, zodat het uiteindelijk op nationaal niveau werd geregeld. Zo werden in 1772 het Rasphuis in Gent en in 1776 het Tuchthuis van Vilvoorde gebouwd.⁷ Landlopers worden naar zulke tuchthuizen gestuurd om diverse redenen, soms na een veroordeling door een rechter, maar lang niet altijd. Soms gewoon omdat ze zijn opgepakt voor overlast of openbare dronkenschap, waarna een burgemeester hen doorstuurt. Soms gaat het ook om moeilijk opvoedbare kinderen die door hun ouders worden achtergelaten. Burggraaf Jean Vilain XIII, de man op wiens inzichten de werking van de tuchthuizen gebaseerd werd, schrijft: ‘De geest van de wetten die over de publieke orde waken, is de schuldigen heropvoeden en door dat voorbeeld te stellen de anderen op het goede pad houden.’

Een definitieve regeling komt er bij het begin van de negentiende eeuw, wanneer ook in het op dat moment nog door Frankrijk geannexeerde België een keizerlijk decreet van juli 1808 en later ook de napoleontische Strafwet van 1810 wordt ingevoerd – wetgeving die nog erg lang zal doorwerken. Landlopers mogen voortaan van de straat worden geplukt, zoals ook Stevenson aan den lijve ondervindt. Het blijft ook niet alleen bij nieuwe regelgeving. Er moeten ook praktische regelingen worden getroffen. In elk Frans departement wordt een tuchthuis geopend, een *Maison de correction*. Daar worden bedelaars naartoe gestuurd voor hun ‘wederopvoeding’. Het Rasphuis en het Tuchthuis van Vilvoorde voldoen perfect en worden in het nieuwe systeem ingeschoven. Ook elders kiezen de Fransen ervoor om bestaande gebouwen te verbouwen. Voor het Departement van de Twee Neten (de huidige provincie Antwerpen) komt er zo’n *dépôt de mendicité* in het voormalige dominicanenklooster van Mechelen. Ook in Bergen, Seraing, Brugge, Namen, Rekem en Ter Kameren openen soortgelijke ‘Bedelaarsgestichten’ de deuren.

In de decennia daarvoor zijn landlopers soms vervolgd, dan weer met onverschilligheid bejegend. Het keizerlijk decreet van 5 juli 1808 maakt aan die wat wisselvallige periode een einde. Voortaan is landloperij al-

tijd en overal een misdrijf: wie zonder middelen van bestaan was en bedelde, moet zich - zo leren massaal verspreide aanplakbrieven - binnen de twintig dagen melden bij zijn gemeentebestuur om opgenomen te worden in een bedelaarsgesticht. De jacht op wie dat niet doet, wordt open verklaard. Agenten met een speciale bevoegdheid worden op pad gestuurd om bedelaars in de kraag te vatten. Ze krijgen een fooi van 64 centiemen voor elke bedelaar of landloper die ze bij de lurven vatten. Er wordt niet meer mee gelachen, zoveel is wel duidelijk. Wie een eerste keer betrapt wordt op bedelen, kan voortaan drie tot zes maanden gevangenis verwachten. Wie een tweede keer tegen de lamp loopt, wordt voor onbepaalde tijd ter beschikking van de regering gesteld, die de man of vrouw in kwestie voor onbepaalde tijd mag opsluiten.

Het *dépôt de mendicité* van Mechelen blijkt al snel niet te voldoen. Het wordt binnen de twee jaar gesloten, en op 6 juli 1810 verhuist de instelling officieel naar het noorden. In Hoogstraten staat een kasteel leeg dat ooit bewoond werd door de families de Lalaing en Salm-Salm. Een kasteel waar Willem Van Oranje vergaderde met zijn medestanders in de strijd tegen Spanje. Het 'Bedelaarsgesticht der Beide Nethen' vindt er voortaan onderdak. 'De naam Hoogstraten werd in de Antwerpse volksmond zoiets als een verdoken schandmerk gebrand op het lijf van miserielijders, verstotelingen en opstandige naturen; op het lijf der buiten de wet gestelden', schrijft de Antwerpse volkschrijver Amand de Lattin (1880-1959) in 1942. 'Hoogstraten was en bleef vele jaren het oord waar de kolonie gevestigd was die opnam, op sloot en secuur achter haar zwaar gegrendelde poorten opborg, al de Antwerpenaars die zich overleverden aan bedelarij en aan landloperij; twee vergrijpen streng door de wet verboden en gestraft.'